

УДК 316:303.2:2

БАГАТОРІВНЕВЕ МОДЕЛЮВАННЯ ЯК АНАЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ ВИМІРЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ

Сальнікова Світлана Анатоліївна – старший викладач кафедри соціології Волинського національного університету ім. Лесі Українки, аспірант кафедри методології та методів соціологічних досліджень Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

В статті представлена нова стратегія вимірювання релігійності шляхом реалізації багаторівневого моделювання. На основі концептуального розгляду основного поняття побудована відповідна вимірювальна модель, обґрунтування якої забезпечують кількісні методи. Результатом реалізації такої методики є виявлення структурних взаємозв'язків між компонентами релігійності, а також побудова адитивних індексів – показників релігійності, кожен з яких представляє відповідний вимір поняття "релігійність".

Ключові слова: релігійність, структурні компоненти, вимірювальна модель, обґрунтування вимірювання.

В статье представлена новая стратегия измерения религиозности путем реализации многоуровневого моделирования. В результате концептуального рассмотрения основного понятия построена соответствующая измерительная модель, обоснование которой обеспечивают количественные методы. Следствием реализации такой методики является извлечение структурных взаимосвязей между структурными компонентами религиозности, а также построение аддитивных индексов – показателей религиозности, каждый из которых представляет соответствующее измерение понятия "религиозность".

Ключевые слова: религиозность, структурные компоненты, измерительная модель, обоснование измерения.

The article presents a new strategy for measuring religiosity through the implementation of multilevel modelling. As a result, the appropriate measurement model is constructed on the basis of conceptual review of basic concept. The validity of the model is demonstrated by the quantitative methods. As the consequence of such technique implementation the structural relationships between the structural components of religiosity are extracted and the additive indexes are built. These indexes are the indicators of religiosity, each of them represent an appropriate dimension of the concept "religiosity".

Keywords: religiosity, structural components, measurement model, validity of measurement.

Актуальність теми обумовлюється зростаючим інтересом до дослідження сучасного стану релігійності, який можна пояснити такими тенденціями як поява міжнародних дослідницьких проєктів, що виникають з потреб проведення порівняльних досліджень у країнах з домінацією різних релігій та церков, та виникненням нових релігійних рухів і форм прояву релігійності, що пояснюються процесами секуляризації, глобалізації як суспільства загалом, так і церков певною мірою. Сформульовані тенденції є новітніми напрямками в розвитку теоретичної та емпіричної соціології, їх розвиток у соціології релігії базується на розширенні та обґрунтуванні методологічних та методичних підходів до вивчення релігійності. І в цьому руслі можна виділити такі основні напрями, пов'язані з вимірюванням релігійності, як (1) узгодження теоретичної та емпіричної моделей досліджуваного явища, (2) вдосконалення статистичних методик вимірювання релігійності, (3) виявлення на основі побудованої моделі структурних взаємозв'язків між компонентами релігійності та їх дослідження.

Створення багаторівневої вимірювальної моделі поняття "релігійність" як засобу вимірювання, як виявлення структури і як способу обґрунтування вимірювання релігійності є основною метою даного дослідження, у відповідності до якої в статті буде представлена послідовна реалізація наступних завдань:

- сформулювати визначення поняття "релігійність", виділити структурні компоненти та рівні їх сформованості на основі теоретичної інтерпретації основного поняття;
- побудувати багаторівневу вимірювальну модель поняття "релігійність";

- подати підхід щодо її обґрунтування шляхом реалізації процедур кількісного аналізу;
- описати переваги багаторівневого моделювання в подальшому аналізі релігійності.

Враховуючи окреслену вище проблематику даної роботи, її *об'єктом* виступає поняття "релігійність" в соціології, а *предметом* – багаторівнева вимірювальна модель як аналітична стратегія його дослідження.

Зрозуміло, що основою для подальших розробок будуть деякі методологічні підходи до проведення емпіричних досліджень та деякі корисні результати, отримані внаслідок їх застосування. У статті [1] нами представлені основні підходи до вимірювання релігійності, відмінність між якими полягає не лише у виявленні різної кількості вимірів релігійності, а й у змістовному їх наповненні. Зокрема, розглянуті наявні концепції в порядку зростання кількості вимірів – це і двовимірний підхід, і концепції Ч. Глока і Р. Старка [2], Дж. Фаулькнера і Г. Діджонга [3], М. Кінга і Р. Ханта [4; 5], М. Йінгера [6; 7; 8], а також підходи щодо виявлення різних форм нетрадиційної релігійності (альтернативної, громадянської, "невидимої" тощо). Об'єднуючою у різних концепціях є позиція щодо розмірності досліджуваного поняття: *релігійність – поняття багатовимірне*. Незалежно від кількості вимірів, більшість авторів актуалізує тему їх кількості і змісту, інші акцентують увагу на вмісті (тобто індикаторах) кожного виміру та обґрунтуванні їх вимірювання.

Для подальшого дослідження вирішальними є зауваження Ч. Глока про необхідність звертати увагу і на внутрішню наповненість кожного виміру, і на розмірність на кожному з рівнів досліджуваного поняття. Перше зауваження стосується вимірювання на кожному окремому рівні, оскільки існує потреба в тому, щоб вивчати складові компоненти основних вимірів. Адже дослідники, в більшості випадків, спираються на традиційні ортодоксальні доктрини як основу для того, щоб описати зміст теїстичних концепцій. Друге зауваження – щодо зв'язку між вимірами (рівнями) – стосується необхідності перенесення фокусу уваги дослідника з простого опису релігійних індикаторів до пошуку пояснюючих схем, які б з максимально можливою точністю представляли логічні і причинні зв'язки між вимірами. Стратегія дослідження має бути спрямована на розробку теоретичних моделей, які б використовували основні, найбільш чутливі та узагальнені виміри. Такі моделі мають оцінюватися з точки зору їх можливості пояснити роль релігії в соціальному і культурному контексті, складні взаємозв'язки між релігійністю та іншими соціальними показниками.

Отже, основне завдання роботи полягає в тому, щоб, спираючись з одного боку на концепцію багатовимірності релігійності, а з іншого боку на необхідність пошуку пояснень емпірично наявних зв'язків, побудувати таку багаторівневу вимірювальну модель поняття "релігійність", яка б стала основою аналітичних стратегій досліджень релігії в кількісних соціологічних дослідженнях.

Першим кроком у вимірюванні будь-якого поняття є його теоретична інтерпретація, результатом якої має стати робоче визначення. Не акцентуючи уваги на різних тлумаченнях понять релігії та релігійності, зауважимо, що соціологічне визначення релігії має сенс лише в контексті більш загального розуміння релігії, як людського (а не лише суспільного) феномену. Такий підхід дозволяє об'єднати соціальну, культурну та індивідуальну системи в деяке значиме змістовне ціле. Саме ці елементи і складають структуру, що діє на процеси змін та розвитку суспільства.

Спираючись на доробок як вітчизняних, так і зарубіжних, дослідників (в першу чергу Е. Фромма, І. Яблокова, У. Джеймса [9; 10; 11]) зафіксуємо для нашого дослідження наступне визначення: *"Релігійність – це суб'єктивна якість індивіда, що проявляється через сукупність поглядів і дій, яких дотримується індивід чи група людей і яка дає індивіду/групі систему орієнтації і об'єкт поклоніння"*. Таке визначення підкреслює, що при вивченні релігійності необхідно виділити відповідних індивідуальних або колективних акторів, які є носіями релігійності [12, 93], адже релігійність є *суб'єктивним виміром функціонування релігії на рівні індивіда або групи*. В рамках даного дослідження ми будемо розглядати вимірювання *суб'єктивної релігійності на рівні індивіда*. Виходячи зі вказаного вище тлумачення релігійності та з урахуванням його багатовимірності виділено наступні його складові компоненти: когнітивна (раціональна), поведінкова, емоційно-мотиваційна та оціночно-рефлексивна. Дамо коротку характеристику кожній компоненті, оскільки від цього залежить подальша структура досліджуваного поняття.

Когнітивна компонента формується на рівні знання і включає в себе сукупність поглядів і уявлень індивіда про світ і своє місце у ньому. Аналізуючи свідомість релігійної людини, можна виявити в неї певну сукупність релігійних ідей, уявлень, догматів. Такі сукупності різняться між собою ступенем інформативності і можуть істотно варіювати. Причому релігійна свідомість звичайних віруючих є, як правило, нечіткою, розмитою, суперечливою. Їх поінформованість істотно відрізняється від поінформованості тих, хто задіяний у сфері релігії або має відповідну освіту. Але ці розбіжності, тим не менш, не мають прямого впливу на інтенсивність віри, глибину релігійних почуттів і переживань. Адже віра "означає визнання чого-небудь істинним із такою рішучістю, яка перевищує силу зовнішніх фактичних і формально-логічних доказів" [13, 352]. Тобто віра

сприймається людиною як аксіома, як неспростовне знання. Це дозволяє нам диференціювати когнітивну компоненту, вирізняючи *когнітивне знання* і *когнітивну віру*.

Поведінкова компонента включає а себе сукупність визначених практик (повторюваних соціальних дій, елементів поведінки і стилю життя), властивих даним (або даним) релігійно-культурній традиції. Релігійна поведінка сама по собі не завжди свідчить про релігійність: мотиви, що становлять підґрунтя такої поведінки, можуть бути пов'язаними із задоволенням різних потреб (вплив думки оточуючих, задоволення естетичних смаків тощо)¹. Виявлення справжнього мотиву релігійної поведінки лежить за межами кількісної стратегії дослідження, та оскільки такі практики належать певній релігійно-культурній традиції, то можливим є виокремлення таких, які більшою мірою належать одній зі сфер – сфері релігії чи сфері культури. Як у випадку попередньої компоненти, дану ми також можемо диференціювати як *традиційно-релігійну* та *культурно-релігійну*, але така диференціація в межах нашого дослідження залишається на рівні гіпотези. Друга компонента є більш вираженою у випадку світського прояву релігійності.

Емоційно-мотиваційна компонента поєднує сукупність психічних процесів, які супроводжують переживання індивідом об'єкту своєї віри і крізь призму цього – сприйняття умов свого особистого життя. Цю компоненту також можна диференціювати, виділяючи на етапі формування емпіричних індикаторів *внутрішню* (наявність певних якостей у суб'єкта, їх цінність) та *зовнішню* (ставлення до певних явищ, виявлення їх цінності). Але, в цілому, наші зусилля спрямовані на побудову одного показника – релігійної мотивації.

Одним із індикаторів когнітивної компоненти є віра в Бога. Особа релігійна характеризується не тільки наявністю віри, але й тим, що ця віра є для неї важливою, цінною. Іншими словами, важливим є усвідомлення цінності для себе релігійної віри та своєї релігійності. Таке ставлення формується, як правило, на підсвідомому рівні, воно підкріплюється конкретними життєвими ситуаціями, які людина прагнула вирішити "з божою поміччю", і які залишили свій слід у її свідомості. З'ясування цінності для людини власної віри є важливим також тому, що релігія є складовою культури, в якій поняття "релігія" виступає як культурна цінність. Такий підхід переносить вимірювання емоційно-мотиваційної компоненти в систему цінностей, життєвих орієнтирів.

Оціночно-рефлексивна компонента формується на рівні самооцінки своєї релігійності. Відповідний показник – суб'єктивна релігійність – використовується в даному дослідженні задля перевірки критеріальної валідності побудованої моделі і не є її складовою.

Фактично усі п'ять компонент і є тими рівнями, які в сукупності представляють структуру релігійності. Отриманий результат можна зобразити за допомогою наступної схеми:

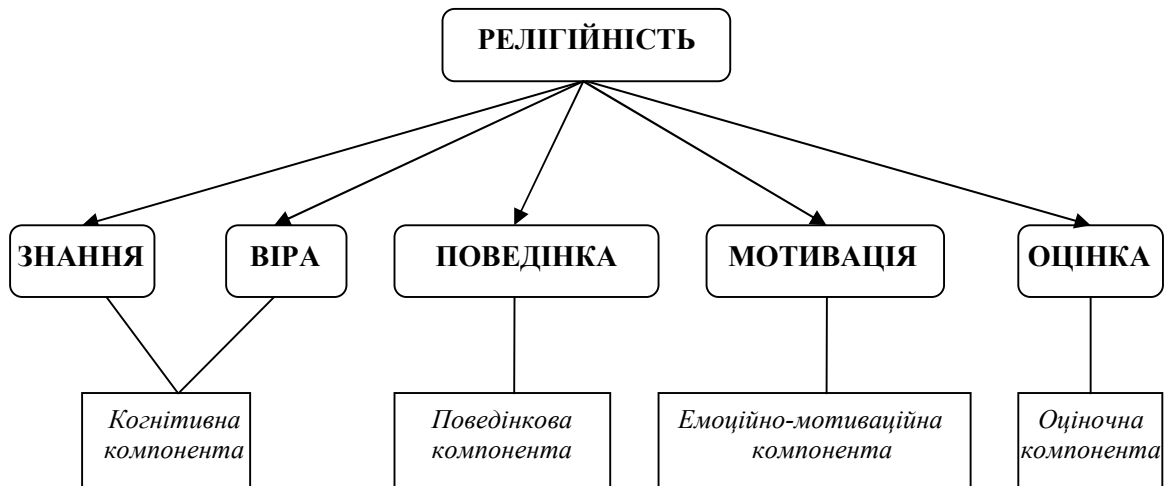

Рисунок 1. Схема відношень між поняттям "релігійність" і його компонентами

¹ Л. Рязанова відносить сюди також "прагнення міжособистісної комунікації, відчуття належності до групи, естетичні потреби, бажання нових вражень і можливість зайняти вільний час" [12, 95].

Варто зауважити, що кожна складова компонента є певним поняттям, яке також потребує концептуалізації, результатом чого є система емпіричних індикаторів², що дозволяють оцінити значення кожної компоненти. Схема на рисунку 2 включає не тільки концепт "релігійність" та його компоненти, але й відповідні емпіричні індикатори.

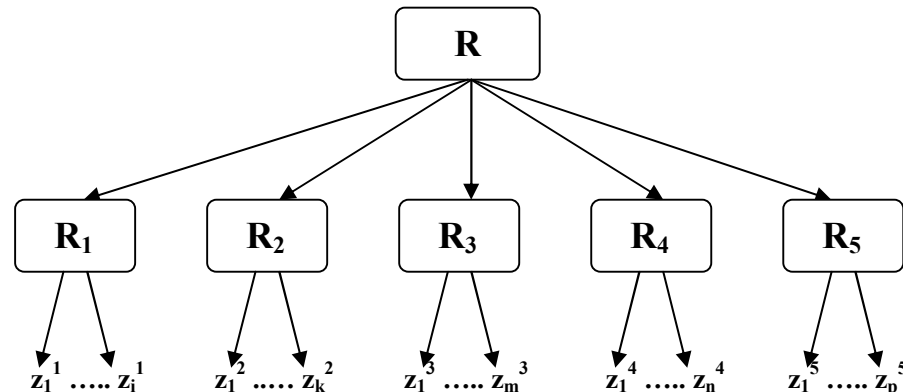

Рисунок 2. Схема відношень між поняттям "релігійність" (R) і його компонентами ($R_1, \dots, R_5$), між кожною компонентою та її індикаторами ($z_{1,p}^{i,5}$)

На схемі великими літерами R, R_{1-5} позначені основні теоретичні поняття – "релігійність" та його складові компоненти, а z_i^j – відповідні кожній компоненті емпіричні індикатори.

Графічне представлення концептуалізації поняття "релігійність" відображає співвідношення між теоретичними поняттями та емпіричними індикаторами і фактично є дворівневим та складається із восьми взаємопов'язаних схем, які для зручності запишемо у вигляді наступної системи:

$$\left\{ \begin{array}{l} \{R \rightarrow R_1, R_2, R_3, R_4, R_5\}, \\ \{R_1 \rightarrow z_1^1, \dots, z_i^1\}, \\ \{R_2 \rightarrow z_1^2, \dots, z_k^2\}, \\ \{R_3 \rightarrow z_1^3, \dots, z_m^3\}, \\ \{R_4 \rightarrow z_1^4, \dots, z_n^4\}, \\ \{R_5 \rightarrow z_1^5, \dots, z_p^5\}, \end{array} \right.$$

Рисунок 3. Скорочений запис схеми відношень між поняттям "релігійність" і його компонентами, між кожною компонентою та її індикаторами

Зокрема, схема $\{R \rightarrow R_1, R_2, R_3, R_4, R_5\}$ і графічне представлення, зображене на Мал. 1, ідентичні.

Наступний крок полягає в створенні вимірювальної моделі на основі схеми відношень (мал. 2), що є результатом концептуалізації поняття "релігійність". Що спільного між концептуалізацією та вимірюванням (тобто створенням вимірювальної моделі)? І. Девятко під концептуалізацією розуміє "емпіричне трактування" теоретичних понять в якості змінних матриці даних", а під "переведенням цих понять на мову спостережуваних ознак" – вимірювання [15, 90]. Взаємозв'язок вказаних проблем полягає в тому, що результатом уточнення теоретичного поняття і пошуку відповідних індикаторів – концептуалізації – є створення моделі вимірювання, в якій будуть визначені всі гіпотетичні зв'язки між теоретичним конструктом (поняттям) і тими емпіричними показниками, через котрі його вимірюватимуть. Уточнимо зміст поняття "вимірювання".

Загалом під вимірюванням розуміють "процедуру, за допомогою якої вимірюваний об'єкт порівнюється з деяким еталоном і одержує числове вираження у визначеному масштабі чи шкалі" [16,

² Більш детально індикатори кожної компоненти описані в [14].

131]. В соціології для більшості понять немає загальновизнаних еталонів і одиниць виміру (за природою своєю вони якісні, і лише деякі є кількісними, наприклад, вік, стаж роботи, зарплата). Тому на основі ідей Стівенса поняття вимірювання було розширено до "процедури приписування чисел значенням ознаки. Мета вимірювання – одержати числову модель, дослідження якої могло б замінити дослідження самого об'єкту" [17, 10]. В цьому визначенні мова йде про вимірювання поняття, яке представляється в інструментарії одним-двома індикаторами і реалізується вже на етапі збору даних, так зване *пряме вимірювання*, або ж кожного індикатору, отриманого внаслідок концептуалізації багаторівневого поняття. Значення останнього можна отримати лише шляхом похідного вимірювання, яке реалізується при аналізі даних, – так званого *непрямого вимірювання*. Процедура інтеграції індикаторів у певний показник розглядається на етапі концептуалізації³ поняття, ось чому при дослідженні складних соціальних феноменів і явищ немає чіткого розмежування між концептуалізацією та створенням вимірювальної моделі, тобто вимірюванням. Актуальним в такому випадку постає питання як *обґрунтування вибору процедури інтеграції* індикаторів, так і *якості* такого вимірювання.

В нашому дослідженні саме в процесі створення вимірювальної моделі релігійності на основі схеми відношень (Рис. 2) ми розглянемо обґрунтування вибору процедури інтеграції індикаторів як питання забезпечення якості вимірювання.

Графічне представлення відповідної схеми, яке є по суті концептуалізацією поняття "релігійність" і відображає зв'язок між теоретичним поняттям і емпіричними індикаторами, дуже схоже на структурну схему моделі факторного аналізу (див. рис. 4).

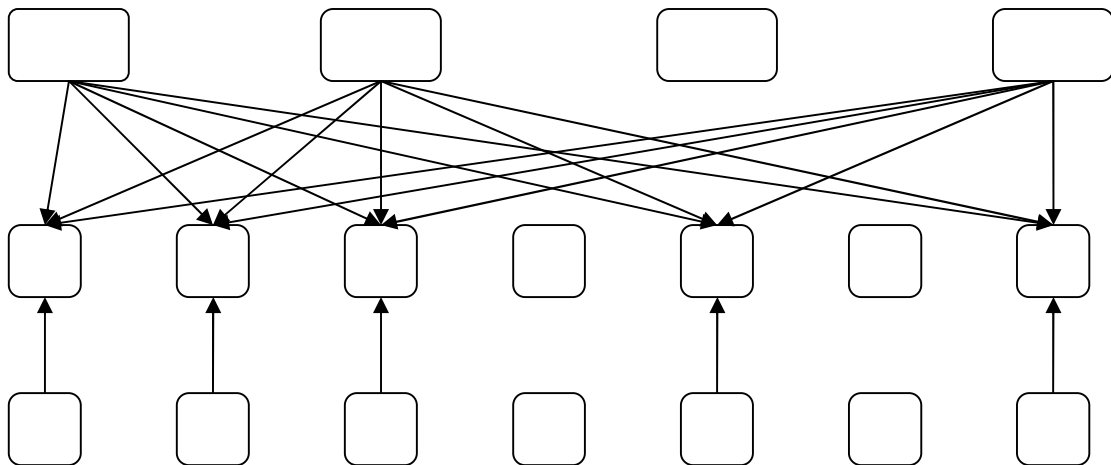

Рисунок 4. Схема відношень між індикаторами $(z_1, \dots, z_n)$ та латентними факторами: загальними $(F_1, \dots, F_m)$ та специфічними $(U_1, \dots, U_n)$, $m < n$

Для прикладу візьмемо схему $\{R_1 \rightarrow z_1^1, \dots, z_i^1\}$, в якій компонента R_1 – це фактор, а $z_1^1, \dots, z_i^1$ – індикатори, кореляція між якими спричинена впливом R_1 . Фактично маємо геометричне представлення однофакторного рішення відповідної процедури. Відмінність полягає в тому, що у випадку факторної моделі присутніми є деякі специфічні фактори, які впливають на індикатори і відповідно підсилюють або послаблюють кореляцію, чого немає у побудованій автором концептуальній моделі, і що нею ж не виключається⁴. Якщо ж розглядати всю схему загалом (Мал. 2), то ще однією відмінністю є те, що кожне теоретичне поняття R_1 - R_5 пов'язане з певною чітко визначеною групою індикаторів: таких груп, як і факторів, є п'ять. Для більш повної аналогії між розглядуваними схемами та моделлю факторного аналізу гіпотетично можна припустити, що вплив

³ Якщо дослідник задає процедуру інтеграції індикаторів у певний показник (наприклад, адитивний індекс) з використанням кількісних методів, то процедуру концептуалізації називають операціоналізацією, що практично одне й те ж саме.

⁴ Мова йде про можливість включення передбачуваних дослідником специфічних факторів в якості індикаторів до факторної моделі та підтвердження їх "специфічності" шляхом реалізації процедури факторного аналізу для випадку побудови одного фактору

фактору на індикатори, які не належать до його групи, все ж існує, але не є значущим, тобто факторне навантаження тут або дорівнює нулю, або ж близьке до нуля – та на разі відповідні стрілки не проведені не з цієї причини, про що трохи згодом.

Третя відмінність полягає у поєднанні шести факторних моделей у одній схемі; фактично можна говорити про певну дворівневість схеми, зображеної на Мал. 2.

Складові компоненти, будучи незалежними, все ж представляють *єдиний* фактор – єдине поняття – при умові, що вони існують. Таким чином, доведення потребують твердження щодо існування фактору R та його складових компонент R_1, R_2, R_3, R_4, R_5 . Або, іншими словами, теоретична модель, побудована внаслідок концептуалізації, потребує емпіричного підтвердження (або спростування). В обох випадках варто реалізувати процедуру факторного аналізу: спочатку потребують підтвердження щодо їх наявності компоненти R_1-R_5 – а це реалізація однофакторного рішення до кожної групи індикаторів. У випадку отримання очікуваного результату варто повторити процедуру по відношенню до складових компонент, тобто підтвердити схему $\{R \rightarrow R_1, R_2, R_3, R_4\}$. Це дозволить нам вважати графічне представлення на лише результатом концептуалізації поняття "релігійність", а й виміральною моделлю як основного поняття, так і його складових компонент, інструментом побудови якої є процедура факторного аналізу.

Обґрунтований зв'язок факторного аналізу з концептуалізацією дозволяє розглядати вимірювання поняття "релігійність" як багаторівневе моделювання реальності, що потребує, можливо, більш ретельного підходу до валідації процедури вимірювання загалом. Підсилює це міркування факт подвійного застосування однофакторного аналізу: (1) у випадку підтвердження наявності складових компонент як непрямого вимірювання, (2) у випадку підтвердження того, що компоненти представляють один і той же фактор, як процедуру обґрунтування (і, можливо, непрямого вимірювання).

З метою забезпечення валідності вимірювання складових компонент R_1-R_5 в кожному випадку до отриманого однофакторного рішення варто застосувати аналіз надійності⁵, який покаже наскільки узгодженими є індикатори між собою (має спостерігатися високе значення коефіцієнту кореляції між кожним індикатором та сумою інших, при цьому жодне виведення індикатору з даної моделі не повинне покращувати коефіцієнт Альфа Кронбаха). В результаті такого підходу, по-перше, не всі початкові індикатори ввійдуть до остаточної моделі (дійсно, деякі можуть погано диференціювати респондентів за вказаною ознакою через максимально повну згоду / незгоду, або не зовсім узгоджуватися з іншими індикаторами). Ось чому власне на Мал. 2 немає стрілок між якоюсь компонентою з R_1-R_5 та індикаторами, котрі їй не належать. По-друге, дотримання всіх вимог однофакторного аналізу та аналізу надійності дозволяє інтегрувати отримані індикатори в чотири відповідних адитивних індекси R_1, R_2, R_3, R_4 .

Представимо деякі результати емпіричної апробації даної методики, тестування якої проводилося тричі, та з урахуванням обсягової обмеженості даної статті наведемо дані останнього дослідження⁶. Реалізація однофакторного рішення до відповідної групи індикаторів підтвердила наявність усіх компонент R_1, R_2, R_3, R_4 , при цьому кожен індикатор вносив частку в отриману модель в межах 0.4-0.8, і значуще корелював з компонентою (коефіцієнти кореляції змінювалися в межах 0.6-0.9). Реалізація аналізу надійності до кожної групи індикаторів також підтвердила їх узгодженість: коефіцієнти кореляції між окремим індикатором та сумою решти становили 0.5-0.8, жодне видалення якогось індикатору не покращувало значення коефіцієнту Альфа Кронбаха (α кожного індикатору ставили 0.6-0.9, загальні значення α були доволі високими 0.8-0.9). Все це, а також коефіцієнт кореляції між

⁵ Процедура Reliability Analysis в статистичному пакеті SPSS

⁶ Генеральною сукупністю є жителі міста Луцьк віком від 18 до 65 років; вибіркова сукупність обсягом у 404 особи була сформована за допомогою систематичного методу у три етапи: на першому – виокремлено райони міста (страти) зі списку виборчих дільниць; на другому – вулиці у кожному районі зі списку всіх вулиць, впорядкованих в алфавітному порядку; на третьому – реалізовувався квотний відбір за статтю, віком і освітою. Загальна кількість анкет була розподілена між стратами непропорційно (відповідно до кількості жителів у кожному районі). Опитування респондентів відбувалося на вулиці; кожен інтерв'юер виконував приблизно від 9 до 13 завдань, майже половина з яких була перевірена за допомогою телефонного опитування.

Розділ 1. Історія, теорія та методологія соціології

змінними однофакторного рішення та сумарним значенням відповідних індикаторів, що дорівнює одиниці, дозволяє побудувати чотири адитивних індекси R_1, R_2, R_3, R_4 ⁷, які згідно даних Таблиці 1, є показниками релігійності.

Таблиця 1

Факторна модель поняття "релігійність"

№	Компонента	Факторний аналіз ^{***}		Аналіз надійності	
		Частка, яку вносить дана змінна в модель	Коефіцієнт кореляції [*]	Коефіцієнт кореляції ^{**}	Значення Альфа, якщо змінну видалити
1	R_1 – знання	0.603	0.777	0.621	0.757
2	R_2 – віра	0.667	0.817	0.628	0.700
3	R_3 – поведінка	0.562	0.749	0.533	0.776
4	R_4 – мотивація	0.753	0.867	0.732	0.650
Дисперсія		64.6%			
Коефіцієнт Альфа		0.778			

* між індикатором і показником

** між індикатором і сумою решти індикаторів

*** усі коефіцієнти кореляції значущі на рівні 0.01

Переваги такої методики вимірювання релігійності очевидні: кожен індекс можна використовувати як окрему змінну в подальшому кількісному аналізі – саме про такий "результат в кількісно аналізованій формі" йшла мова в обґрунтуванні актуальності теми даної статті. Виявилось, що показники релігійності значуще корелюють⁸ з рядом інших соціально-демографічних показників, наприклад, що стосується статі, то все ж таки жінки більше схильні бути релігійними (більше внутрішньо мотивовані), сильніше вірять в існування різних надприродних реалій та повчань і краще обізнані щодо релігійних обрядів, молитов, пісень та видатних постатей. А ось частота різних релігійних практик є однаковою і у чоловіків, і у жінок. Релігійність людини також залежить від віку: старші є більш обізнаними, частіше практикують, внутрішньо більш мотивовані. А ось сила віри від віку не залежить. Значущість коефіцієнтів кореляції, побудованих між показниками релігійності та освітою, не дозволяє декларувати їх силу; у цій групі скоріше важливим є напрям зв'язку, який можна інтерпретувати як тенденцію того, що чим нижчий рівень освіти, тим люди більш схильні бути релігійними, при цьому вони не є більш мотивованими чи сильніше віруючими, вони лишень частіше практикують і краще обізнані з предметом своєї практики.

Окрім того, у статті важливим напрямом виокремлювалося "виявлення на основі побудованої моделі структурних взаємозв'язків між компонентами релігійності". Під час реалізації процедури створення вимірювальної моделі релігійності кожна система індикаторів, яка відповідає певній компоненті, зазнала змін (дещо зменшилася); маючи остаточний варіант, можна виявити значущі взаємозалежності, відсутні на мал. 2, застосувавши факторний аналіз до всіх наявних індикаторів. Відомо, що за загальною згодою ФА буде максимально можливою кількість латентних компонент, в даному випадку нас цікавить конкретна їх кількість: головне – щоб спостерігалася структура, задана на Мал. 2. Фактично, мова йде про доведення схеми

⁷ Згідно даних трьох емпіричних досліджень, проведених автором з метою апробації даної методики, складову компоненту R_1 представляють такі три індикатори: знання видатних релігійних постатей, молитов / релігійних пісень, релігійних обрядів (питання №1 Додатку); R_2 - сім: віра в безсмертя душі, Бога, гріх, покаєння, рай (небеса), спасіння, створення світу (Біблія) (питання №2); R_3 - одинадцять: участь в акціях милосердя / допомоги нужденним, відвідування святих місць, участь у вирішенні проблем церкви, добродійна діяльність в лоні церкви, звернення до священника за порадою, проведення спільних релігійних обрядів в сім'ї, читання літератури на релігійну тематику, читання / обговорення релігійної літератури в сім'ї, участь у церковних культових діях, частота моління, частота відвідування церкви (питання №3, 4, 5); R_4 - сім: цінність - віра в Бога, порозуміння з батьками, порозуміння зі старшим / молодшим поколінням, релігія, переконання, що причини страждань - це Божа кара за гріхи, вплив релігійних переконань на щоденне життя і на прийняття важливих рішень (питання №6, 7, 8). До всіх змінних було застосовано п'ятибальну шкалу. Одновимірні розподіли відповідних змінних і середні значення представлено в Додатку.

⁸ Коефіцієнти кореляції за значенням є різними у різних підвибірках, а загалом знаходяться в межах від 0.2 до 0.5

$\{R_1, R_2, R_3, R_4 \rightarrow z_1^1, \dots, z_i^1, z_1^2, \dots, z_k^2, z_1^3, \dots, z_m^3, z_1^4, \dots, z_n^4\}$, яка не лише дозволить проглянути структуру моделі релігійності, а й буде додатковим її обґрунтуванням – на разі схема нас цікавить саме з цієї причини. А що ж стосується структурних взаємозв'язків – то тут є ряд цікавих моментів, які дещо виходять за межі предмету даного дослідження.

В статті подано графічне представлення концептуалізації поняття "релігійність", що відображає співвідношення між теоретичними поняттями та емпіричними індикаторами. Між структурною схемою побудованої теоретичної моделі релігійності та структурною схемою моделі факторного аналізу спостерігається певна аналогія, яка дозволяє використати даний аналіз (1) як засіб верифікації теоретичної моделі та (2) в якості засобу її побудови. Основна відмінність полягає у дворівневості схеми відношень між поняття "релігійність" і його компонентами, що не суперечить багатовимірності досліджуваного поняття, представлений у різних концептуальних підходах. Специфіка даного підходу полягає у потрібному застосуванні методів факторного аналізу; двічі реалізовується однофакторне рішення: спочатку до системи індикаторів, що представляють одну складову компоненту, з метою виявлення саме тих індикаторів, які складають один узгоджений вимір конкретної компоненти, потім – до складових компонентів, побудованих у вигляді адитивних індексів, з метою підтвердження того, що вони також представляють один вимір, одне поняття, а саме – релігійність, втретє реалізовується багатфакторне рішення до індикаторів, виявлених на етапі першої реалізації ФА, з метою встановлення взаємозв'язків між ними та кожною складовою компонентою релігійності. Зауважимо також, що представлена методика вимірювання релігійності шляхом багаторівневого моделювання пройшла емпіричну апробацію, а також була здійснена перевірка стійкості отриманого результату за допомогою ретестової методики на повторно зібраному масиві емпіричних даних згідно всіх вимог вказаної методики. В статті не піднімається питання змістовного наповнення кожної складової компоненти, яке все ж автором вирішувалося. Та система емпіричних індикаторів є досить чутливою до часу та генеральної сукупності, в залежності від яких може суттєво або не зовсім варіювати, і її статистичну відповідність багатовимірній моделі релігійності потрібно обґрунтовувати.

Згідно результатів дослідження робимо висновок, що багаторівневе моделювання як стратегія вимірювання релігійності є новітнім напрямом в розвитку теоретичної та емпіричної соціології релігії, джерелом розвитку якого є напрям вдосконалення статистичних методів, що дають змогу подати результат у кількісно аналізованій формі з метою розширення можливостей кількісних порівнянь систематичних досліджень релігійних явищ та залучення одержаних результатів до вивчення взаємозалежностей між різними соціальними показниками. Розвиток окреслених напрямів соціології релігії, що полягає у вдосконаленні статистичних технік, базується на розширенні та обґрунтуванні методологічних та методичних підходів до вивчення релігійності і потребує подальших напрацювань.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сальнікова С.А. Основні підходи до вимірювання релігійності / С.А. Сальнікова // Наукові студії Львівського соціологічного форуму "Багатовимірні простори сучасних соціальних змін" : зб. наук. пр. – Л. : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2008. – С. 250–255. 2. Glock, Ch.Y. Religion and Society in Tension / Ch.Y. Glock, R. Stark. – Chicago – New York – San Francisco – London: Rand McNally&Company, 1973. 3. Faulkner, J.E. Religiosity in 5-D: An empirical analysis / J.E. Faulkner, G.F. Dejong // Social Forces. – 1966. – № 45. – P. 246-254. 4. King, M. Measuring the Religious Variable / M. King // Journal of the Scientific Study of Religion. – 1967. – № 6. – P. 173-190. 5. King, M. Measuring the Religious Variable: Natural Replication / M. King, R. Hunt // Journal of the Scientific Study of Religion. – 1975. – № 14. – P. 13-22. 6. Yinger, M.J. A Structural examination of religion / M.J. Yinger // Journal for the Scientific Study of Religion. – 1969. – № 8. – P. 88-99. 7. Yinger, M.J. The Scientific Study of Religion / M.J. Yinger. – New York: Macmillan, 1970. 8. Yinger, M.J. A comparative study of the substructures of religion / M.J. Yinger // Journal for the Scientific Study of Religion. – 1977. – № 16. – P. 67-86. 9. Фромм Э. Психологический анализ и религия / Э. Фромм // Сумерки богов. – М., 1990. – 160 с. 10. Яблоков И.Н. Религиоведение: учебное пособие и словарь-минимум по религиоведению / И.Н. Яблоков. – М. : Гардарики, 1998. 11. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта / У. Джеймс. – СПб., 1992. – с. 40. 12. Рязанова Л.С. Релігійне відродження в Україні: соціокультурний контекст / Л.С. Рязанова. – К.: "Біла криниця", 2004. – 240 с. 13. Христианство: Энциклопедический словарь: В 3-х т. – Т.І. – М., 1993. 14. Сальнікова С.А. Ознаки релігійності як соціологічна проблема / С.А. Сальнікова // Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій: зб. наук. пр. – К. : "Київський університет", 2009. – с. 497-506. 15. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования / И.Ф. Девятко. – Е. : изд-во Урал. ун-та, 1998. – 208 с. 16. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования / В.А. Ядов. – М. : Добросвет, 2001. – С. 131. 17. Паніотто В.І. Статистичний аналіз соціологічних даних / В.І. Паніотто, В.С. Максименко, Н.М. Харченко. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2004. – 270 с.: іл.